

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УСНОГО МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ

Чубенко Оксана Володимирівна,
Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка,
м. Полтава, Україна

Проблему навчання мови і розвитку мовлення, формування мовленнєвої й мовної компетенції у дітей дошкільного віку є актуальною і її досліджують лінгвісти (А. Богуш, О. Гвоздев, Л. Калмикова, Ф. Сохін та ін.), дефектологи, логопеди (В. Тищенко, В. Тарасун, Л. Трофіменко, М. Шеремет та ін.) [9]. Актуальність цих досліджень зумовлена тим, що своєчасний розвиток усного мовлення у дошкільному віці має важливе значення для зростання особистості дитини в цілому. Тому особливого значення набувають питання дослідження мовлення на ранніх етапах життя дітей, особливо вивчення передумов що забезпечують подальше формування мовлення.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є визначення особливостей формування усного мовлення у дітей. Мета нашого дослідження була втілена у наступних завданнях, по-перше, з'ясувати процес становлення і розвиток мовлення на початковому етапі оволодіння рідною мовою, по-друге, визначити передумови формування усного мовлення, розвиток яких міг би запобігти уповільненню і затримку мовленнєвого розвитку дітей.

Правильно сформоване мовлення в дитинстві впродовж всього життя є основним засобом спілкування, самореалізації, входження в соціальне середовище, регуляції емоційного стану, поведінки й діяльності на всіх етапах особистісного становлення. Нормативний вік для формування правильного усного мовлення — від 3-х до 5-ти років. Розвиток дитини на першому році життя відбувається надзвичайно інтенсивно: формуються рухові навички, зорове, слухове і тактильне сприйняття, емоційно-комунікативний, соціальний розвиток, а також перші домовленнєві вокалізації, бо саме у цей період відбувається становлення мовлення як засобу спілкування. Розкриємо поняття «розвиток» — це процес кількісних та якісних змін в організмі, психіці, інтелектуальній та духовній сфері людини, зумовлені впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Л. Виготський підкреслює, що явища розвитку властиві й психічним процесам. Прикладом тому є збільшення словникового запасу без зміни функцій мовлення. Розвиток, перш за все, характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових структур [4].

Х. Вернер, Л. Виготський описали основні ознаки розвитку, як універсальної загальної властивості людини. Найбільш важливі серед них: диференціація, розчленовування елементів, поява нових сторін, нових елементів у самому розвитку, перебудова зв'язків між сторонами розвитку та ін. [8]. Існує багато різних типів розвитку. Тому важливо правильно знайти те місце, яке серед них займає психічний розвиток дитини, тобто визначити специфіку психічного розвитку серед інших процесів розвитку.

Розвиток — це видозміни від простого до складного, від нижчого до вищого рівня внаслідок накопичення кількісних змін, що ведуть до якісних перетворень. У фізичному та психічному розвитку людини розрізняють онтогенез (розвиток від зародження до кінця життя) та філогенез (розвиток, який відбувається в ході біологічної еволюції під впливом умов життя). В онтогенетичному розвитку людини виділяють такі етапи: пренатальний (ембріональний) і постнатальний (немовля, переддошкільний, дошкільний, шкільний, старший вік, зрілість, старість).

Дитячий розвиток — це абсолютно особливий процес, який детермінований не знизу, а зверху, тією формою практичної і теоретичної діяльності, яка існує на даному рівні розвитку суспільства. Кінцеві форми розвитку не дані, не задані. У цьому особливість дитячого розвитку. Жоден процес розвитку, окрім онтогенетичного, не здійснюється за вже готовим зразком. Людський розвиток відбувається за зразком, який існує в суспільстві [2].

Неодмінною умовою для всебічного розвитку дитини є її спілкування з дорослими. Дорослі — охоронці досвіду, знань, умінь, культури. Передати цей досвід можливо за допомогою мови. *Мова* — найважливіший засіб людського спілкування. Діти

раннього віку, засвоюючи рідну мову, оволодівають найважливішою формою мовленнєвого спілкування — усним мовленням. Мовленнєве спілкування в повному обсязі — розуміння мовлення і активне мовлення — розвивається поступово. Мовлення є дуже складною психічною діяльністю, яка має різні види та форми. *Мовлення* — специфічно людська функція, котру можна визначити як процес спілкування за допомогою мови. Формуючись, мовлення дитини проходить декілька етапів розвитку, перетворюючись у розгорнуту систему засобів спілкування та опосередковано-сті різноманітних психічних процесів.

Виділяють онтогенез мовлення. Онтогенез мовлення — це розвиток мовлення дитини в різні вікові періоди. Вітчизняний лікар та педагог Є. Аркін стверджував: «Жестами, мимикой, хлопаньем в ладоши, ласковым лепетом ребенок достигает часто того, что ему в этом периоде жизни наиболее нужно, то есть любви, помощи и подчинения себе взрослых» [1].

Отже, онтогенез дитячого мовлення інтерпретується як процес опанування способів мовленнєвої діяльності (мовних знаків, їхніх значень, закономірностей організації та ін.); засобів мовленнєвої діяльності, тобто знакових операцій у процесі розуміння та породження мовлення. Таким чином, дитина опановує мовні навички, мовленнєву діяльність.

Навички — автоматичні дії, що виконуються з належною швидкістю і точністю без істотної участі свідомості в їхньому регулюванні. Розрізняють рухові, сенсорні, мислительні, невербальні, вербальні навички та інші.

Вербальні навички — це словесні навички, тобто здатність до спілкування, правильне володіння компонентами мовлення. В свою чергу невербальні навички складають такі компоненти, як: загальна моторика, дрібна моторика, мовленнєва моторика, дихальна та голосова функції, пізнавальний розвиток дитини (сприймання, уваги, пам'яті, мислення), розуміння мовлення (імпресивне мовлення) [7].

Сучасні психолінгвістичні, психологічні та педагогічні дослідження засновані на двох принципах: принципі розвитку та принципі діяльності. У логопедії психолого-педагогічний підхід сформований Р. Левіною [5].

Л. Виготський зазначає, що пізній початок навчання не відіграє тієї ролі у розвитку, який він має тоді, коли відбувається в оптимальний термін. У цей найбільш сприятливий для розвитку мовлення період дитина оволодіває основними засобами мови, на яких формується спілкування. За висловом Л. Виготського «Обучение только тогда хорошо, когда оно идет впереди развития. Тогда оно пробуждается и вызывает к жизни целый ряд функций, находящихся в стадии созревания, лежащих в зоне ближайшего развития» [4].

О. Леонтьєв у рамках діяльнісного підходу розглядав мовлення як діяльність. Визначаючи мовлення як діяльність, необхідно виокремити її компоненти: мету, мотиви, мовленнєві дії і засоби. Наявність мотиву — важлива умова, як для сприймання мовлення, так і для активного користування мовленням у спілкуванні. У результаті цього мовлення швидко стає об'єктом спостережень дитини.

Отже, мовленнєва діяльність — це специфічна форма психічної діяльності людини, яка забезпечує розуміння мовлення оточуючих людей і власні висловлювання [7].

Існують різні форми використання та застосування мовленнєвої діяльно-сті. Види мовленнєвої діяльності розрізняють за таким чинником на такій підставі: залежно від форми спілкування (усне чи писемне) виділяють говоріння та слухання (або усне мовлення); читання та письмо (або писемне мовлення); за спрямованістю мовленнєвої діяльності виділяють рецептивні види, або імпресивне мовлення, та продуктивні види, або експресивне мовлення. В залежності від його функцій та виявлення виділяють зовнішнє та внутрішнє мовлення.

Внутрішнє мовлення — беззвучне мовлення, що виникає у процесі мовлення. За допомогою внутрішнього мовлення відбувається логічна перероб-ка сенсорної (слухової, зорової, тактильної) інформації, яка сприймається, її усвідомлення та розуміння в певній системі понять. Таким чином внутрішнє мовлення є універсальним механізмом розумової

діяльності та свідомості людини. Зовнішнє мовлення — мовлення, яке спрямовується до інших людей в усній або писемній формі і передає думки співбесіднику.

Вивчення розвитку мовлення в дитячому віці заслуговує на особливу увагу з погляду об'єктивної психології. Значну увагу вивченню онтогенезу мовлення дітей приділяв В. Бехтерев. Початок дитячого мовлення починається із звуконаслідування та з декількох простих нескладних звуків, що складаються з одного або двох складів. При цьому перші звуконаслідування і слова є символами предметів і явищ. На початку розвитку мовлення відбуваються вимовляння різноманітних звуків. Це так званий дитячий лепет, який разом з жестами є засобом спілкування дитини з навколишнім світом. Потім починається ознайомлення із значенням окремих слів і фраз та водночас із тим починають звуконаслідуватись деякі найпростіші слова і звуконаслідувальне позначення предметів. Зовнішні форми в розвитку мовлення виражаються трьома стадіями розвитку: крик, лепет і мова. У розвитку дитячого лепету належить важлива роль наслідуванню. Наслідуванням пояснюється не тільки первинні назви предметів, але і подальший прогрес мовлення, який утворює форми мови. Що стосується способу розвитку мовлення, то у нормальних людей мовлення розвивається під контролем слуху. Таким чином, слух є керівником сполучних рухів гортані, мови і губ. Дитячий лепет є не що інше, як результат взаємини між вродженим мовленням та вимовою окремих звуків [4].

В. Бехтерев розглядає питання про фіногенетичний розвиток мовлення як символічну форму виразу. Як відомо, ще Дарвін указав, що людське мовлення розвинулася шляхом еволюції з виразних рухів. В. Бехтерев вважає, що перш за все, мовлення виникло із різноманітних звуків, які спочатку проявлялись у вигляді простих рефлексів на зовнішні і внутрішні подразники, і послідовного розвитку на їх ґрунті сполучних звукових рефлексів у зв'язку з різноманітними зовнішніми подразниками. Це відбувалося шляхом поступово-го пристосування звукового апарату до звуконаслідування, шляхом послідовної зміни і ускладнення рефлексорних звуків голосу за допомогою розвитку окремих рухів губ і мови. Проте, щоб підійти до рішення питання про розвиток філогенезу мови необхідно сказати декілька слів про мову тварин. Спілкування між тваринами відбувається шляхом різних знаків. Стосовно хребетних тварин, то, як відомо, їх мовлення характеризується різноманітними звуками, мімікою і виразністю рухів тіла, які виражаються невербальними засобами мовлення. Взагалі хребетні тварини, окрім виразних рухів тіла, володіють досить різними звуками, які супроводжують різні стани, є виразниками різних потреб. Таким чином, у вищих хребетних є невербальне мовлення, яке складається з міміки і примітивних звуків. А втім, ці звуки слугують основою для подальшого розвитку мовлення у людей, поступово перетворюючись у фразове мовлення.

Отже, рефлексорний характер мовлення характеризує невербальні навички та є основою для подальшого формування усного мовлення у людей [2, 6].

Фразове мовлення як найважливіше знаряддя спілкування між людьми, досягає свого повного розвитку лише шляхом поступового вдосконалення і ускладнення рефлексорних рухів, які пов'язані з діяльністю голосового апарату, причому це вдосконалення у різних націй, знаходячись під впливом різних зовнішніх умов, у яких жили народи, привело до вражаючої різноманітності сучасних мов. Надалі мова, окрім рефлексорних і наслідувальних звуків, розвивається у вигляді сполучних рефлексів. Мовлення як рух повинне підлягати загальному закону розвитку рухових актів, що полягає в первинному розвитку простих рефлексів і у послідовному розвитку все більш і більш складних сполучно-рефлексорних рухів [2].

В. Бехтерев вважає, що мовлення спочатку розвинулося у зв'язку з мімікою і жестами у вигляді рефлексу, як додаткова функція до функції дихальних і жувальних органів. Від функції дихання у зв'язку з великим або меншим скороченням голосових зв'язок і різним розкриттям порожнини рота воно запозичувало голосні звуки, від функції жувальних м'язів — вся різноманітність рухів мовлення, губ і м'якого піднебіння, яке необхідне для вимови приголосних звуків. Зважаючи на рефлексорний характер багатьох голосних звуків їх вимова спочатку повинна була знаходитися у винятковій залежності від фізіологічних станів. У цьому відношенні потрібно взяти до уваги, що вимова звуків і

тепер слугує виразом простого рефлексу. Так, стогін при фізичному стражданні звичайно виражаються звуком — [o], нерідко з наступним за ним видихом — [ox]. Через це розглянуті голосні є лише похідними від основних голосних, зумовлені певним положенням органів мовлення. Їх вимова є найближчою видозміною основних звукових рефлексів. Що стосується приголосних звуків, то вони є лише подальшим ускладненням голосних звуків за допомогою доповнення їх придином, напрямом струменя повітря в ніс, перериванням звуку за певним рухом язика або певним рухом губ.

Отже, за допомогою простого рефлексу утворилися не лише голосні звуки, але і багато складів з участю приголосних звуків.

Наступним етапом в розвитку мовлення є пристосування шляхом спільної діяльності тих же рефлекторних звуків до зовнішніх вражень і внутрішніх станів, не збуджуючи простих звукових рефлексів. Мова йде тут уже про розвиток поєднаних рефлексів мовлення. Такі вигуки: [a], [ax], [aga], [про], [ox], [ого], [у-ух], [гм-гм], [ну] та ін., вимовляються при відповідних випадках як пряме відтворення рефлекторних звуків, зумовлене спільною діяльністю нервових центрів. Надалі поєднані звукові рефлексі ускладнюються додатковими звуками і подвоєннями, наприклад: [ба], [ба-ба-ба], [да-да], [ого], [ой], [ой-ой-ой] і тому подібне. У розвитку мовлення частина цих ускладнень, поза сумнівом, відноситься до звуконаслідування, наприклад: [му], [муа], [ку-ку], [там-там], [гонг], [бух]. Інакше кажучи, вони розглядаються як репродуктивно-поєднані рефлексі [2, 4].

Ці рефлекторні, поєднано-рефлекторні і репродуктивно-поєднані, або наслідувальні, звуки, що складаються з вимови одних голосних звуків або за участю приголосних у вигляді складів, власне й утворюють собою первинне звукове мовлення людини, більш менш загальне для всіх народів. В подальшому розвитку мовлення звуки, які утворюються за допомогою простих поєднаних і репродуктивно-поєднаних рефлексів, відображаються через особисті імпульси, які продукують звуки з певною метою, тобто за особистісними потребами. Під впливом особистісних же імпульсів з'явилася необхідність і надалі ускладнювати й урізноманітнювати звуки, які перетворюються на мовні символи або слова, що ускладнюються і диференціюються все більш відповідно загальному закону еволюції [2, 3].

Поступово завдяки все більшому розвитку координації окремих рухів мовного апарату звукові символи під впливом особистісних імпульсів і відповідної потреби набувають різного характеру, вимовляючись і видозмінюючись за допомогою різних рефлекторних звуків. З розвитком умов життя і потреби в обміні враженнями й досвідом з особистого життя, мовлення зростало й продовжувало своє вдосконалення. Поступово крок за кроком первинне вимовляння рефлекторних звуків, відображення жестів і пантомім (тобто невербальних навичок) поступалося місцем зручнішій словесній символічній реакції (тобто вербальним навичкам). Останні, раз розвинувшись, повинні були в своєму удосконаленні постійно рухатися вперед залежно від досвіду і зовнішніх умов. Це вдосконалення і переробка мовлення триває до наших днів. Нові слова виникають, якщо не як нові звуконаслідувальні рухи, то лише у вигляді сполучних рефлексів і шляхом диференціювання, а в інших випадках шляхом поєднання звуків, які вже вживалися.

Отже, ми розглянули загальний хід розвитку людського мовлення, яким воно є на підставі біологічного і об'єктивно-психологічного аналізу.

У новонародженого немовля спочатку чути одні рефлекторні крики, які складаються з голосних звуків. Але вже незабаром до рефлекторних явних звуків приєднуються додатково приголосні звуки, уворюючи разом один з одним те, що відоме під назвою дитячого лепету. Також можна відзначити наслідування дитиною звуків і слів, які вимовляє дорослий, і появу сполучних рефлекторних звуків. Пізніше розвиваються особисті символічні рухи, що виникають на підставі особистих поєднань і відтворення рефлекторних, поєднано-рефлекторних і репродуктивних звуків. При цьому потрібно враховувати закони диференціювання і узагальнення словесних символів.

Таким чином, звуковимова розвивається поступово з рефлекторних звуків шляхом поєднань, що призводять спочатку до афективних вигуків. Мовлення дитини, яке

потім розвивається, багато що черпає з простого звуконаслідування, а пізніше воно розвивається шляхом особистісного відображення звукових рефлексів і природного диференціювання.

Отже, розвинене мовлення є не що інше, як ряд простих, поєднаних і репродуктивно-поєднаних звукових рефлексів різноманітного характеру, посту-пово все більш і більш ускладнених шляхом диференціювання і узагальнення.

Велике значення в розвитку поєднань, де сліди від зовнішніх вражень замінюються символами, має словесне символізування. Що стосується фізіологічної основи символічних рефлексів, то необхідно мати на увазі існування в корі мозку особливих мовних центрів: Верніке — словесний центр, що розвивається в задній частині першої скроневої звивини лівої півкулі додатково до звичайного слухового, або тонового, центру, що поміщається в передніх відділах тієї ж звивини, і Брока — руховий мовний центр, в задньому відділі третьої лобової звивини лівої півкулі додатково до горлового центру, що поміщається в нижній частині передньої центральної звивини. Враховуючи вище згадані центри мовлення, не важко уявити собі найбільш просту схему мовної функції, яка реалізується у передачі словесних слухових імпульсів до словесного центру скроневої частини лівої півкулі, звідки імпульси передаються до рухового центру.

Виходячи з вище зазначеного, можемо зробити висновки:

1. Становлення і розвиток мовлення на початковому етапі оволодіння рідною мовою розглядається у взаємозв'язку із загальним психічним розвитком дитини. Домовленнєвий розвиток має динамічний характер.

2. Руйнування словесного та слухового центрів або переривання зв'язків між цими центрами і найближчими психорефлекторними мовленнєвими центрами є причиною своєрідних розладів мовлення, відмінними від тих розладів, які властиві ураженню найближчих психорефлекторних мовних центрів. При перериванні зв'язку між сферою особистості і мовленнєвими центрами діти втрачають так зване довільне мовлення.

3. Рефлекторний характер мовлення характеризує невербальні навички. Своєчасний розвиток невербальних навичок є передумовою активного формування усного мовлення.

4. Одним із важливіших чинників у розвитку мовлення відіграє активне спілкування дорослого з дитиною з перших днів її народження. З цього періоду необхідно виконання усіх режимних моментів здійснювати за допомогою комунікативних засобів: мовленнєвих та не мовленнєвих.

Література

1. Астапов В.М. Введение в дефектологию с основами нейро - и патопсихологии, – М., 1994.
2. Бехтерев В.М. Объективная психология. – М.: Наука, 1991. – 480 с.
3. Богуш А.М. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку: навчальний посібник / А. М. Богуш – К.: Видавничий Дім "Слово", 2003р. – 344с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1982.
5. Крутій К.Л. Дитина в дошкільні роки. Програма розвитку, навчання та виховання дітей./ Крутій К.Л. – [2-ге вид.] – Запоріжжя: ТОВ "ЛШС" ЛТД, 2004. – 268 с.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность./ Леонтьев А.А. – М.: Просвещение, 1969. – С. 111–115.
7. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник/ За редакцією академіка Бондаря В.І. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 4 36с.
8. Теорія і практика сучасної логопедії. Збірник наукових праць: [Вип. 3.] – Н.: Актуальна освіта, 2006. – 148с.
9. www.logoburn.com